

Over rechtsbewustzijn en rechtsvervreemding

Lisa Ansems

Boekbespreking van: Marc Hertogh, *Nobody's law: legal consciousness and legal alienation in everyday life*, London: Palgrave Macmillan 2018, 215 p., ISBN 978-1-137-60396-8.

Percepties op het recht

Nobody's Law gaat over de percepties van mensen op ons rechtssysteem: over de mate waarin mensen het recht kennen en over de mate waarin ze zich in het recht herkennen of zich met het recht identificeren. Zoals de titel van het boek aangeeft, gaat het ook sterk over de mensen die het recht *niet* kennen en zich *niet* met het recht identificeren. Met andere woorden, Hertogh adresseert in zijn boek niet alleen *legal consciousness*, maar ook *legal alienation*. Deze vervreemding van het recht wordt gedefinieerd als 'a cognitive state of psychological disconnection from official state law and the justice system' (p. 55). Het begrip verwijst naar de kloof tussen 'interne en externe percepties op het recht' (p. 15). Dat wil zeggen: de percepties van enerzijds rechters, wetgevers en andere juristen en anderzijds het algemene publiek. Hertogh onderzoekt deze thema's door middel van drie case-study's, waarbij steeds twee vragen centraal staan: (1) hoe mensen het recht van staatswege ervaren en (2) wat mensen zelf als recht ervaren. De casestudy's worden verderop in deze bijdrage beschreven.

Het door Hertogh gekozen voorbeeld waarmee het boek begint, kan de hiervoor aangehaalde termen concreter en meer invoelbaar maken. Het betreft een in de media veel besproken casus waarin een Poolse bestuurder te hard reed en de controle over het stuur verloor. Bij het daaruit volgende ongeluk kwamen een tweejarig kind en haar grootouders om. Na het horen van de uitspraak van de rechter, 120 uur taakstraf voor roekeloos rijden, gooide de vader van de omgekomen peuter een stoel naar de rechter. Ook in de publieke opinie was sprake van sterke verontwaardiging en boosheid over de opgelegde straf. Mensen gaven aan de rechterlijke uitspraak belachelijk te vinden en zich te schamen voor het Nederlandse rechtssysteem. Volgens Hertogh zijn de gebeurtenissen in deze zaak een teken van rechtsvervreemding, een fenomeen dat hij in de rest van het boek uitdiept. Dat gebeurt op een zodanig gestructureerde, systematische en bevlogen manier, dat het boek zeer toegankelijk is (ook voor niet-ingewijden) en bovendien een plezier is om te lezen.

Een ander paradigma

Zoals Hertogh aangeeft, is de focus van het boek anders dan die van het gros van het onderzoek naar *legal consciousness*. In het merendeel van het onderzoek naar

Lisa Ansems

dit thema wordt de relevantie van het recht voor mensen aangenomen. De focus ligt op de hegemonie van het recht en op de vraag waarom mensen, ondanks kritiek op het rechtssysteem en ondanks ervaren onrechtvaardigheden binnen dat rechtssysteem, een beroep op het recht blijven doen. Met een kritische blik wordt onderzocht hoe het recht bestaande machtsstructuren in stand houdt. Deze stroming wordt aangeduid met de term ‘*critical legal consciousness*’-onderzoek.

Hiertegenover stelt Hertogh een seculiere benadering. De term ‘seculier’ brengt tot uitdrukking dat zijn boek de term *legal consciousness* gebruikt als objectieve lens voor empirisch onderzoek in plaats van als munitie voor het voeren van een ideologisch debat. Zijn onderzoek heeft daarmee geen ‘*explicit “critical” agenda*’ (p. 12). Deze seculiere benadering neemt de relevantie van het recht voor mensen niet aan, maar stelt deze juist ter discussie. In plaats van te onderzoeken waarom mensen (ondanks hun kritiek op het rechtssysteem) een beroep blijven doen op het recht, onderzoekt Hertogh hoe mensen (vanwege hun kritiek op het rechtssysteem) terecht komen in een proces van *legal alienation* en in sommige gevallen het recht de rug toekeren (p. 6), bijvoorbeeld door rechtsregels en uitkomsten van juridische procedures te negeren. Deze paradigmawisseling – van aangenomen naar betwiste relevantie van het recht – komt goed naar voren in de titel van het boek (waarvan de auteur desgevraagd aangaf dat deze inderdaad mede ingegeven is door een bekend nummer van zangeres Anouk).

Tijdens het lezen van het boek raakt de lezer ervan overtuigd dat deze paradigmawisseling hard nodig is. Hertogh maakt duidelijk dat eerder *legal consciousness*-onderzoek lijdt aan methodologische tekortkomingen die voor een groot deel voortvloeien uit het aangenomen belang van het recht voor mensen in de sociale werkelijkheid. Er lijkt in sommige studies sprake te zijn van een ‘*interpretative bias*’ van onderzoeksresultaten (p. 11): wanneer onderzoeksdeelnemers expliciet aangeven dat het recht voor hen niet zo relevant is, wordt door sommige onderzoekers gesuggereerd dat deze mensen in de war of gemanipuleerd moeten zijn geweest.

Theoretische perspectieven op rechtsvervreemding

Hertogh gebruikt verschillende concepten bij het analyseren van de bevindingen van de casestudy's. Deze worden grotendeels uiteengezet in deel I van het boek. Zo wordt in navolging van Seeman (1959) het begrip *legal alienation* opgesplitst in vier dimensies: *legal meaninglessness* (waarbij mensen het recht niet goed begrijpen en uitkomsten van juridische procedures niet goed kunnen voorspellen), *legal powerlessness* (waarbij mensen het gevoel hebben geen controle te hebben over uitkomsten van juridische procedures), *legal cynicism* (waarbij mensen verkeren in een staat van anomie en rechtsregels niet als bindend beschouwen) en *legal value-isolation* (waarbij mensen andere waarden hanteren dan de samenleving doet).

Een andere manier om meer grip te krijgen op de begrippen rechtsbewustzijn en rechtsvervreemding is aan de hand van de vragen (1) in hoeverre mensen het recht kennen en (2) in hoeverre zij zich met het recht identificeren. Het antwoord op deze vragen resulteert in een matrix die vier profielen weergeeft (p. 58 van het

boek): *legalists* (zij die het recht kennen en zich ermee identificeren), *loyalists* (zij die het recht niet echt kennen, maar erop vertrouwen dat het wel goed zit), *cynics* (zij die het recht kennen en zich er (daardoor) niet mee identificeren) en *outsiders* (zij die het recht noch kennen noch zich ermee identificeren).

Weer een andere categorisering aan de hand van mensen hun percepties op het recht, die de begrippen rechtsbewustzijn en rechtsvervreemding nader gestalte geeft, betreft de typologie *before, with, and against the law* (Ewick & Silbey 1998). Deze typologie wordt niet uiteengezet in deel I van het boek, maar komt pas aan de orde bij het bespreken van de casestudy's. Mensen die *before the law* zijn, geloven in de rechtvaardigheid van het rechtssysteem en accepteren juridische constructies. Mensen die *with the law* zijn, bespelen het recht als het ware en maken er pragmatisch gebruik van zoals hun dat uitkomt. Mensen die *against the law* zijn, zoeken manieren om zich tegen het recht te verzetten of het recht simpelweg te negeren.

Rechtsvervreemding in verschillende contexten

Zoals gezegd worden de thema's rechtsbewustzijn en rechtsvervreemding uitgediept in drie casestudy's (deel II van het boek). De eerste casus gaat over de percepties van een schoolhoofd, het algemene publiek en juridische professionals op antidiscriminatiewetgeving. De tweede casus beschrijft de percepties van zakenmensen op het aanbestedingsrecht. De derde casus betreft percepties van rechtstatelijkheid onder *street-level bureaucrats* in een voormalige probleemwijk in Zwolle. In deze casestudy's wordt een *mixed-method*-benadering gehanteerd: Hertogh combineert interviews met dossieranalyse en surveys. Hij richt zich bovendien op verschillende soorten onderzoeksdeelnemers: zowel de *haves* als de *have-nots* (dat wil zeggen: zowel meer als minder vermogenden, zie bijvoorbeeld Ritzer 2018) en zowel juridische professionals als niet-juridisch geschoolde burgers. In combinatie met de verschillende rechtsgebieden die onderwerp zijn van de casestudy's schetst het boek een diepgaand beeld van rechtsbewustzijn en rechtsvervreemding in Nederland. Bovendien worden waar relevant ook onderzoeksresultaten uit andere landen en resultaten van kwantitatief onderzoek bij de bevindingen betrokken.

In lijn met Hertoghs ambitie om niet alleen te onderzoeken wat de onderzoeksdeelnemers vinden van 'het recht van staatswege', maar ook meer bottom-up te onderzoeken wat hun eigen opvattingen zijn van rechtsgelijkheid (casus 1), het recht (casus 2) en de rechtsstaat (casus 3), onderzoekt hij – zoals eerder in deze bespreking aangestipt – in elk van de casestudy's twee vragen. De eerste vraag is steeds geformuleerd als een *how*-vraag: hoe ervaart bijvoorbeeld het betrokken schoolhoofd het concept 'rechtsgelijkheid' zoals dat wordt gehanteerd door de in deze casus betrokken Commissie Gelijke Behandeling? De tweede vraag is steeds een *what*-vraag: wat is de eigen opvatting van bijvoorbeeld dit schoolhoofd van rechtsgelijkheid? Ik begrijp de reden voor het onderscheiden van deze vragen: de opvatting van mensen van bepaalde juridische concepten kan natuurlijk heel anders zijn dan hoe deze concepten van rechtswege worden ingevuld. Wel vraag ik

Lisa Ansems

me af of deze vragen, hoewel ze als verschillend worden gepresenteerd en steeds achtereenvolgend worden behandeld, niet ook erg verweven zijn. *Hoe* mensen denken over de invulling van staatswege van deze begrippen lijkt me immers erg beïnvloed te worden door *wat* zij zelf voor invulling aan deze begrippen geven.

Hoe nu verder?

Bij elk van de drie casussen blijken het recht van staatswege en wat mensen zelf als recht ervaren voor veel onderzoeksdeelnemers inderdaad ver uit elkaar te liggen. De Commissie Gelijke Behandeling hanteert bijvoorbeeld een nauwe opvatting van rechtsgelijkheid, die is gericht op het recht op gelijke behandeling van de docente die uit geloofsovertuiging geen handen van mannen wilde schudden. Het schoolhoofd in kwestie heeft daarentegen een brede opvatting van rechtsgelijkheid, die is gericht op de gevolgen die het beschermen van deze docente kan hebben voor de toekomstige gelijke behandeling van studenten op de arbeidsmarkt en hun kansen om daar ‘mee te kunnen doen’, aangezien dan wellicht handen moeten worden geschud. In al Hertoghs casestudy's blijkt een groot deel van de onderzoeksdeelnemers het recht niet te kennen en/of zich er niet mee te identificeren. De *cynics* en *outsiders* voeren er dus de boventoon.

Dit roept de vraag op naar de wetenschappelijke en maatschappelijke implicaties van het onderzoek. Het boek eindigt (deel III) met een duidelijk pleidooi voor een koerswijziging binnen het onderzoek naar *legal consciousness*, waarbij voortaan de relevantie van het recht voor mensen niet wordt aangenomen maar juist wordt onderzocht, en waarbij voldoende aandacht is voor andere normen dan ‘het recht van staatswege’. Die aanbevelingen voor nader wetenschappelijk onderzoek lijken me zeer terecht. Hertogh geeft aan dat deze aanbevelingen wellicht niet nieuw zijn, maar daarom juist des te belangrijker, omdat het *legal consciousness*-onderzoek vervreemd is geraakt van deze klassieke rechtssociologische noties en hier weer mee in verbinding moet worden gebracht.

Het lezen van dit laatste deel van het boek nodigde mij uit om een stap verder te gaan en te reflecteren op eventuele maatschappelijke implicaties. Als zoveel mensen het recht niet kennen, of het recht wel kennen maar zich daar sterk van afkeren, wat betekent dat dan? Moet het recht daar iets mee en, zo ja, hoe? Een van de bevindingen is bijvoorbeeld (vrij vertaald) dat hoe weliger het recht tiert, dus hoe meer rechtsregels er zijn, hoe minder relevant het recht voor mensen is. Betekent dit dat de ‘explosie en inflatie’ van het recht (p. 179-180) moet worden tegengegaan? Deze vragen staan wellicht wat verder af van Hertoghs onderzoek en de antwoorden volgen niet direct uit zijn bevindingen, maar reflecties hierop lijken me, gezien het onderzoek van Hertogh, wel heel relevant.

Referenties

- Ewick, P. & S. Silbey, *The common place of law: stories from everyday life*, Chicago: University of Chicago Press 1998.
- Popper, K., *The logic of scientific discovery*, London: Hutchinson 1959.

Ritzer, G., *Introduction to sociology*, Thousand Oaks: Sage 2018.

Seeman, M., 'On the meaning of alienation', *American Sociological Review*, 1959-24(6), p. 783-791.